

VARGA MAGDOLNA

Szent Gellért a mai magyar irodalomban

A Gellért-regények kompozíciójáról

I. Bevezetesként

Szent Gellért egyházatyja személye – ellentétben a vele foglalkozó történeti cikkekkel – a szépirodalomban többé-kevésbé háttérbe szorult; legföljebb a szent király kortársaként, esetleg a királyfi nevelőjeként kapott figyelmet és „teret” – (lásd például Kós Károly *Az ország-építő* című regényét – Kolozsvár, 1934.).

Annak idején a „háromkötetes” *Szent István emlékkönyv* (Bp., 1938.) föltérképezte az első királyunk korához kapcsolódó műveket, de ennek könyvészeti kiegészítése azóta sem történt meg. Kutatásom összegzéseként elmondhatom: 1938 óta igen kevés mű íródott, amely őt állította középpontba. Ezek vagy alig hozzáférhető alkotások (folyóiratok, rádió) – s ezért a könyvészeti hiány pótlására nem is vállalkozom –, vagy a művek többségében a szent csak mellékszereplő (például Árpás Károly *Hajtóvadászat* című regénye (Szeged, 1994.)). A szépirodalmi művekre még csak mostanában terjed ki a tárgyszókatálogos-készítő figyelme, viszont a számítógépes földolgozás miatt ez az anyag mindenki számára elérhető lesz (internet).

A vizsgálatba nem vettem bele a legendaszöveg újabb kiadásait: a közismert *Magyar Legendáriumot* vagy *Az Árpádházi szentek legendáit* vagy Györffy Rózsa *Új Magyar legendáriumát* stb. Tartózkodtam az imakönyvek, vallásos énekek értelmezésétől Legújabb közöttük Antal József *Szent Gellért énekek* (Makó, 1996.) című gyűjteménye.

Az ünnep alkalom a számvetésre. E számvetés kérdése: mi is lehet kritériuma a szépirodalmi szentábrázolásnak? A téma – a szent élete – szükségszerűen megköti az író kezét, képzeletét.

Ha a korábbi mintákat vesszük, akkor a két szélső értelmezési lehetőség egyrészt Karácsonyi János két korszakalkotó monográfiája: *Szent Gellért élete és művei* (Bp., 1887.) és *Szent Gellért vértanú élete* (Bp., 1925.) másrészt Herczeg Ferenc *Pogányok* című regénye (Bp., 1902.). Már

Herczegnél találkozhatunk a történeti, egyháztörténeti kutatások eredményeit fölhasználó alkotói módszerekkel.

A *hitelességre való törekvés* sem a legenda állításaival nem ütközhet, sem az egyre eredményesebb történeti kutatások adataival. Hogyan lehet kikerülni ennek buktatóit? Az olvasott művek alapján úgy vélem: a *lét-helyzet valószínűsített megrajzolásával. Az ábrázolt-kitalált valóság-szegmentumban egy többé-kevésbé ismert embernek egyszerűen nem lehet másmilyen az életútja, mint amilyennek ismerjük.*

Ezt a determinációt pusztán a jellemzéssel nem érheti el az író (a legendától való eltérés veszélye nagy), hanem azzal érzékeltetheti, hogy hangsúlyozza a teremtett világot megalapozó, azt befolyásoló *szerkezet sajátosságait.* Azért is tartom ezt a megoldást szükségesnek, mert a jellemzés, a példakép egyéniségének megjelenítése mindig veszélyes: szinte lehetetlen kizárni, hogy a hőst ne tekintsük az író hasonmásának.

A csak Gellérttel foglalkozó alkotások közül – a fentebb taglaltak figyelembe vételével – az alábbiakkal kívánok foglalkozni.

II. A művekről

JUHÁSZ KÁLMÁN: *Gellért*

Az 1946-ban, éppen Szegeden megjelentetett kötetben a Hittudományi Főiskola tanára elsősorban a csanádi egyházmegye történetére kívánta irányítani a figyelmet. Könyve, amely nem szépírói szándékkal íródott, de témája és stílusa miatt mégis ide sorolható, s mint ilyen folytatója a XIX. század végén kialakuló és sokáig élő hagyománynak: egyszerre megfelelni a tudományos, teológiai követelményeknek és az ismeretterjesztésnek.

Juhász Kálmán Gellért-életrajza bevallottan Karácsonyi János monográfiáira támaszkodik, a föltárt adatokhoz a helyi vonatkozású legfrissebb kutatási eredményeket illeszti hozzá. A könyv nem foglalkozik a hitelesség problémájával; az egész történetet ab ovo hitelesnek tekinti. Ezért aztán nem is kapnak szerepet a szerkezeti megoldások, a

szerkesztési fogások, sőt egyértelmű lesz mindaz, ami az életrajzban szerepel.

A tudós pap munkája óta kevés a szent mártírt középpontba állító alkotás. Pedig Gellért alakja része napjaink irodalmának, megjelennek részletek a *Deliberációból* (Karácsonyi Béla és Szegfű László fordításában – Világosság, Magyar Remekírók), sőt a kritikai kiadás is nyomdai előkészület alatt áll!

SZENTMIHÁLYI SZABÓ PÉTER: *Gellért*

A számbajövő Gellért-regények közül először a Szépirodalmi Kiadónál 1982-ben megjelent Szentmihályi Szabó Péter által írt munkát vizsgálom (újabb kiadása Aranykereszt, Acélkard – Bp., 1985.). A regény abba a tervezett tíz kötetbe tartozik, amelyben a szerző a magyar középkort kívánta népszerűsíteni.

A szerkezetet vizsgálva az első, nyilvánvaló rendeződés a beszédmódhoz kapcsolódik: az E/1-ben szóló püspök szövegét megkülönböztethetjük az E/3-as elbeszélő, a regényíró és az E/1-es számban beszélő „Walter” szövegétől. Nagy valószínűség szerint a leendő olvasótáborra is gondolva az író a hagyományos elbeszélői formát választotta a bevezetésben. Az öt egységnyi (7–11. oldalig) szövegben a „mindentudó” mesélő attitűdjéből láttatja a címszereplőt. Ez a legegyszerűbb módja a kontaktusteremtésnek. Megjegyzendő az idősíki origója: a tárgyalás kezdőidőpontját – az emlékiratírás idejét mutatja be.

A valamivel hosszabb befejezés – tizenegy egység (238–248. p.) – a túlélő tanítvány és barát, Walter szemszögéből mutatja be az eseményeket. Érdeemes fölfigyelni arra, hogy Walter tartózkodással tekint a legendaképződés elemeire: neki Gellért élő példa marad. Jellemző, hogy a visszaemlékező Walter számol be az utolsó nap eseményeiről, illetve az azt követő időszakról.

Nagyobb figyelmet kell fordítanunk az ún. Gellért-szöveg tagolódására, nemcsak a terjedelem miatt. A tipográfiailag összefüggő, nyelvtani eszközökkel is egységesnek föltüntetett szöveg két nagyobb egységre osztható. Az elsőt az emlékező ötven évesen kezdi, bakonybéli remetéskedése közben, s a lineáris emlékeket el is vezeti a följegyzés

időpontjáig, 1030-ig. A száznegyven egységnyi szöveget (12–151. p.) nagyjából azonos szakaszonként jelen idejű, vagy annak tekinthető megjegyzésekkel szakítja meg (16–17. p., 26–27. p., 38–39. p., 44–45. p., 65. p., 77. p., 87–89. p., 124–125. p., 148. p.) – ezek a törések az időbeni kontinuitás illúzióját szolgálják. Érdekes, hogy itt elég pontosan követi a Karácsonyi János készítette biográfia adatait.

A második egységet alkotó visszaemlékezés rövidebb, nagy valószínűséggel az új egyházmegyében készült. Az önéletrajzi utalás szerint hatvanegynéhány évesen folytatja, s a jegyzést 1046. augusztus 15-e előtt szakítja meg. A nyolcvanhét egységnyi szöveg (151–237. p.) jóval kevesebb jelenre utalást rejt magába (182. p., 204. p., 232–233. p.), viszont a közelebbi múltat tárgyalja. A főhős figurája e részben jóval öntörvényűbb, legfeljebb a Gellért-legendák tényanyaga határoz meg keretet. Külön kitérnék a bevezetés és a befejezés „időjátékára”. A püspöki szöveg mindkét részében olvashatunk a végre vonatkozó utalást: az általunk feltételezett első részben a mártírhalál lehetséges módja jelenik meg Gellért *álmában* (Ossero-szigeti epizód, 60–61. p.; a mártírhalál körülményeinek tekinthető lázadásról pedig az Imre halálhírét követő böjti *látomásból* értesülhetünk (210–211. p.).

Mint említettem, a regény tényanyaga a Karácsonyi-monográfián és a legendákon alapul, ezért az olvasói várakozásoknak megfelelt. Külön megkönnyítette az elfogadást és az azonosulást, hogy Szentmihályi Szabó Péter ciklusba ágyazta bele a művét – s a ciklus szerveződéséről bőségesen informálta az olvasókat –, valamint politikai áthallásokat is elhelyezett a művében (erre az általa ismert eredeti Gellért-szövegek is lehetőséget adtak).

Az 1978–81 között írt műalkotás „olvasottsági fokáról” nem rendelkezünk adatokkal, de tudjuk, hogy már 1983-ban készült újabb utánnomlás, sőt a társművekkel együttesen újra kiadták. Mi lehet a hatás titka? – e kérdés megválaszolásában már csupán a részletesebb elemzés segíthetne.

GYÖRCY ATTILA: *Püspök a hegyen. Szent Gellért*

1991-ben a Szent Gellért Kiadó bocsátotta szárnyra az újabb szépirodalmi alkotást. A novella a szerző *Jöjj, kövess engem* című népszerűsítő szentgyűjteményének egyik darabja (27–31. p.). A mű értelmezésekor eltekintünk a Gellértet is szerepeltető Szent Imre-történettől: Magyar ifjak védőszentje Szent Imre (uo. 50–54. p.)

A mű írója pap, ez a tény jelentősen befolyásolja a Szent Gellért-kép alakulását. Elsőként le kell szögezni, hogy a rövid terjedelmű alkotás népszerűsítő céllal íródott, s lényegét tekintve alig tér el a legendától, valamint A szentek élete (szerk. Diós István, itt: Vida Tivadar: *Szent Gellért* 814–816. p.) című gyűjteményben közölt életrajztól.

Az ifjúságra, közelebbről az általános iskolás korúakra tekintő alkotás sajátos tagolódású: a bevezető bekezdésben a „népszerűsítés” érdekében megszemélyesíti a Gellért-hegyet (E/3-mal indul). Ezután a hegy E/1-ben szólal meg, s emlékezik arra: mi történt 1046-ban. Majd E/3-as váltás következik: a pogány lázadó magyarok párbeszédéből megismerkedünk a készülő végkifejlet előtörténetével, illetve a fontosabb szereplőkkel. A váltás ismét a hegy monológja (E/1). A következő egységnek az újabb megjelenítést tekintem: a kocsit kísérő Szolnok ispán arra kéri Gellértet, hogy forduljon vissza. Újra az E/1-es emlékezés következik: a hegy emlékezik a véres eseményekre: részletezve mondja fel a legenda szavait. Ezután következik a történet magyarázata, az oktató értelmezés immár „szerzői” E/1-ben. Maga a tagolás nagyobb terjedelmű művet sejtet, pedig az egész összesen három nyomtatott oldal, mert a terjedelemből egy oldal az illusztráció, egy pedig üres.

ÁRPÁS KÁROLY: *Szent Gellért-szilánkok*

Szentmihályi Szabó Péter regényéhez hasonló elrendezést követ Árpás Károly miniregénye. Az eredetileg az Agapé Kiadó *Példaképed védőszentek* sorozatába készült mű végső megfogalmazása a Szeged folyóirat 1996/9. számában jelent meg. (Első változata Szent Gellért címmel folytatásokban a Felső-Bácska 1995. 10. 25.; 11. 08.; 11. 22.; 12. 06.; 12. 20.; 1996. 01. 03-i számaiban.)

A szerkezeti tagolás könnyen áttekinthető. Egyrészt választott dátumokhoz kötődik: 985 – 990 – 1015 – 1024 – 1046 – 1046 és utána. Mindegyik egy élet-döntés bemutatása, s ezeket az egységeket a fejezet-címek is értelmezik: Giorgio – Gerharo – Gerardus – Geralt – Pásztor és atya – Gellért. Elgondolkodtató, hogy a döntések többsége passzívításra, elfogadásra készíti Gellértet. Vajon a bencés rend szabályaihoz is kapcsolódna ezzel?

A műben jóval nagyobb szerepet tulajdoníthatunk a beszédmódnak, illetve azok változásának. A fejezetek ugyanis minden esetben két kisebb, nem arányos részből állnak, amelyekben az elbeszélők megoszlása a következő: E/3 – E/3; E/3 – E/3; E/3 – E/1 (Walter megjelenése); E/1 (Gellért megjelenése) – E/1 (ez is Walter); E/3 – E/3; E/3 – E/1 (ismét Walter szól). Amint láttuk, a történetben meghatározóvá vált az elbeszélő szerepe, viszont a hagyományos lineáris időkezeléstől Árpás sem tudott elszakadni. A mindentudó elbeszélő szerepeltetésének egyik feltételezett oka a sorozatterv lehetséges olvasóira való odafigyelés lehetett, a másik pedig a terjedelmi korlátokkal magyarázható: a legendákban és a Karácsonyi-biográfiában rögzített gazdag életet másként nem is lehetne érzékeltetni.

Árpás elbeszélésében a legenda Gellértje némiképpen halványabb, inkább történeti jellegű, s mint ilyen közelebb állhat az olvasóhoz. Az időmetszetek okolása is elfogadható, ám a mű értékelésénél nem tekinthetünk el a szerző másik művétől, s ennek ismeretében a tárgyalt mű elhalványul.

ÁRPÁS KÁROLY: A kereszt jelével. Regény Szent Gellért haláláról

Az Agapé Kiadó a 950. évforduló ünnepére időzítette a mű megjelenését (Szeged, 1996.); a dolgozat további részében az Árpás-regény kompozíciójával fogok részletesebben foglalkozni.

Az első rendeződés itt is a beszédmódhoz kapcsolódik: az E/1-ben szóló püspök szövegét nyomdai módon is megkülönböztették az öt éjszaka történetétől.

„Az öt éjszaka ... azokat a személyeket jeleníti meg, akiknek valamilyen közük van vagy lesz a szörnyű és fölemelő véghez” (Fülszöveg). Az

öt egymás utáni éjszaka közül csak egynek személye nincs megnevezve, a II. rész *Szembe a sötétséggel* címet viselő szöveg szereplője. Az újság-, folyóirat- és kötetközlésekből azonban kiderül: itt a szerző az a személy, akinek a halálhoz köze van és lesz. A többi részben a történelem és a legendák szereplőivel találkozunk: Péter királlyal (I.), Henrik császárral (III.), Vátával (IV.) és a két herceggel, Leventével és Andrással (V.).

Árpás bonyolítja az egyébként lineáris rendeződésű elbeszélés betéteket azzal is, hogy dőlt betűs szedéssel kívánja rávezetni az olvasót: ezzel az eszközzel érzékelteti a sztori-főszereplő gondolatait is (ezzel már a Hajtóvadászat című regényében is próbálkozott): az elsőben Péterével, a negyedikben Vátáéval. A harmadikból és az ötödikből viszont ez a megoldás hiányzik.

A regény többi részében Gellért szólal meg, E/1-ben. A száztizenöt római számmal jelölt egység valójában csak 80 egységet takar; a mű a marosvári-csanádi püspök utolsó nyolcvan órájába enged betekintést. A későbbi mártír szövege részben kitalált részletekből, részben az eredeti Gellért-szövegek kontaminációjából, részben pedig az Esterházy Péter *Bevezetése* óta elfogadott applikációval jött létre – meglehetősen kiküszöbölve a hézagokat és az eltéréseket.

A főszöveg elrendezésének első szempontja a linearitás lehetett: az idő halad, 1046. augusztus 25-e estjétől augusztus 29-e délután három óráig. Viszont ugyanakkor az utazó püspök emlékezik is, mérlegel vagy a jövőre gondol – máskor pedig pillanatnyi benyomásait osztja meg velünk: ezekkel az elemekkel jócskán eltávolodik a legenda által megrajzolt képtől.

A rendeződés második rétege a bencés Regulához kapcsolódik.

Olyannyira, hogy a napokra rendelt olvasmányrészek szerepelnek a szövegben, sőt a könyv részeinek alcímeit is az olvasmányokból kiemelt latin idézetek adják! A Regula olvasója ezen kívül is fölfedezhet idézeteket, igaz ezek többségét a szerző is jelzi. A Regula beépítése a szerzetesi-középkori időszemlélet imitációját is segíti, ezzel is tágítva a többletjelentés határait.

Ide rendelődnek az előbb már említett csökkenő, római számokkal jelölt órák is. Mert nem csupán arról van szó, hogy a szerző figyelem-

be veszi a szerzetesrendi időbeosztást, hanem segít is ezzel a történet elhelyezni egy másik időben. Ezt a „másik” időt a kronológiai datálás is érzékelteti: a tartalomjegyzékben, a részek első lapján és az előfejben egyaránt. Mintha az lenne a valóságos idő, s nem az írás vagy az olvasás ideje!

Újabb, immár másféle rendet mutat a visszatérő motívumok rendszere. A fölismerést megkönnyíti, ha a római számokat „átnevezzük”: 115=1, 114=2, ..., 2=79, 1=80. *Hatször* tér vissza a *Mária-téma*, hol mint vízió, látomás, hol mint emlék (1, 6, 17, 30, 38, 49). *Ötször* jelentkezik hangsúlyosan *az isteni igazság keresésének vágya* (7, 31, 40, 50, 59). *Háromszor* tér vissza a *hatalmaskodó megrovása* – bár alanya változik: hol Péterről, hol Abáról van szó (3, 51, 75). Kétszer, még fölismerhetően térnek vissza a következő motívumok: az utazás kocsival – karaván (8-62), a könyvírás (9-61), a tanulás (18-60), a segítségnyújtás (32-63), a tanítás (33-64), az alázat (36-70), a magány (39-65), a részvét (41-72), a szeretet (42-73), az egyházférfiúi felelősség (45-76), az államférfiúi felelősség (46-77), a vértanúság víziója (47-78) és a kocsi feldőlése (48-80). Az ismétlődésnek ez a rendszerszerűsége az időképzet manipulálását célozza; föl tudja-e kelteni az olvasóban a véletlenség és a szükségszerűség illúzióját?

A fenti rendet egészítik ki a Fibonacci-számsor szerint szerveződő emlékképek: negyven óraegység kapcsolódik a szorosan vett úthoz, ezek között hozhatnak létre kapcsolatot a nevezetes számok. Lássuk ezeket: 1=(2) a névcseré; 2=(4) a Rasina-dialógus; 3=(5) Imre tanítása; 5=(11) István halála; 8=(14) Péter első uralkodásának kritikája – a pogánylázadás megjósolása; 13=(21) a csanádi hívek történetei; 21=(29) a Vazul fiak behívása és 34=(66) a gyermekkori felajánlásra való emlékezés. Kérdés: ez a sokféle föltételezett és létező szövegszövés fölkelte-e az olvasókban az igazi idő képzetét, vagy az olvashatóság rovására megy?

Összegzés gyanánt

A kompozicionális vizsgálat semleges értékelést biztosít. Kitekintés-ként jelzem a történelem és legendakép közötti viszony problematiká-

ját. A tárgyalt művekben a szerkezet és a szerkesztés tulajdonképpen „mankónak”, „támasznak” tekinthető. Véleményem szerint a kompozíció szándéka és jelentősége az alábbi kérdésekhez kapcsolható.

A *hitelesség* elsősorban a hívő olvasók szempontjából követelmény. Mindegyik szerző a legendára támaszkodott elsősorban – s a szakirodalomban is Karácsonyi János értelmezése dominál. Ám az időben későbbi munkák már jobban kapcsolódnak a legfrissebb történelmi kutatásokhoz, sőt szövegközlésekhez. Ebből következően plasztikusabb, életközelibb képet festenek Szent Gellértről. A nagy problémát itt a feltárt források, az új feldolgozások és a teológia, dogmatika, egyháztörténet szemléletének egyeztetése okozza. Bár nem vagyok e tekintetben szakértő, úgy vélem, a szerzők megoldották ezt a feladatot.

A következő probléma a *művészi igényesség*, a művészi megoldás megítélése. Minden későbbi vita elkerülése érdekében leszögezem: a művek „megoldásai” – kapcsolódjanak a szövegten, a stilisztika, a poétika és az esztétika bármelyik területéhez – elsősorban a potenciális olvasót kívánták, akarják szolgálni. Prakticizmusuk kárhóztatható egyedül; de a gyakorlati alkalmazás minden esetben megfelel a célnak. Külön fölhívnam itt a figyelmet az időkezelésre és a kompozicionális ötletekre.

A harmadik ütközési pont *Gellért alakja*. Ennek a kérdésnek a taglálását – bármennyire is izgalmas a legendák szentje, a szerzők elképzelése, egyénisége közötti kapcsolat – részben az idő rövidege, részben pedig a rendelkezésre álló ismeretek bizonytalansága miatt nem vállalom. Az elemzés elmaradása ellenére is úgy vélem, hogy az említett alkotások közelünkbe hozzák azt a nagy formátumú személyiséget, aki 950 évvel ezelőtt értünk is vállalta a mártíromságot.